

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

Əlyazması hüququnda

ELNARƏ YASİN QIZI SEYİDOVA

**COĞRAFİYANIN TƏDRİSİNDƏ YENİYETMƏLƏRİN TƏBİƏTİ
MÜHAFİZƏ ÜZRƏ İŞİN SİSTEMİ**

5801.01-Təlim və tərbiyənin nəzəriyyəsi və metodikası
(coğrafiyanın tədrisi metodikası)

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

NAXÇIVAN-2018

İş Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Coğrafiya” və “Fənlərin tədrisi metodikası” kafedrasında yerinə yetirilmişdir

Elmi rəhbər: AMEA-nın müxbir üzvü, pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
Oruc Qafar oğlu Həsənlı

Rəsmi opponətlər: Pedaqogika üzrə elmlər doktoru
Zərövşən Yaşar qızı Babayeva

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru,
dosənt Oktay Kamil oğlu Alxasov

Aparıcı təşkilat: **Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Təhsil nəzəriyyəsi şöbəsi**

Müdafiə 23 iyun 2018- ci il tarixdə saat 11⁰⁰ - da Naxçıvan Dövlət Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən FD. 02.121 Dissertasiya Şurası əsasında yaradılmış B/FD. 02.121 Birdəfəlik Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 7012, Naxçıvan şəhəri, Universitet şəhərciyi, Əsas bina, Böyük akt zalı

Dissertasiya işi ilə Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat ____ may 2018-ci il tarixdə göndərilmişdir.

**B/FD. 02.121 DISSERTASIYA
ŞURASININ ELMİ KATİBİ:**

Dosənt İ.Z.CƏFƏROV

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Müasir dövrdə cəmiyyətlə təbiət arasında münasibətlər kəskinləşmiş, insanları narahat edən ciddi ekoloji problemlər yaranmışdır. İnsan cəmiyyətinin ətraf mühitə kortəbii təzyiqləri artaraq XX əsrin sonlarında daha da mürəkkəbləşmiş, dövrün global problemlərinə çevrilmiş, ətraf mühit öz təbii tarazlığını itirərək faciəli vəziyyətə düşmüşdür. XX əsrdə artıq “Təbiət-İnsan” məfhumu “İnsan-Təbiət” məfhumu ilə əvəz olunmuş və insanla təbiət arasında münasibətlər daha da gərginləşmişdir. Bu gərginliyin aradan qaldırılması üçün təbii ərazi komplekslərində bütün komponentlərin mühafizə olunmasına ciddi ehtiyac duyulur. Coğrafiyanın tədqiqat sahəsi olan belə obyektlər çoxaldıqca və mürəkkəbləşdikcə fənnin ekoloji istiqamətdə fəaliyyəti də sürətlənir.

Təbiət və cəmiyyət münasibətlərinə dair biliklərin tədris edilməsinə həmişə geniş yer verilmişdir. Buna baxmayaraq, ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi adı altında müvafiq biliklərin tədrisinə son 30-35 ildə başlanılmışdır. Təbiidir ki, bu dövrdə müstəqil elm sahəsinə çevrilən ekologiya təbiət elmləri sistemində yeni formalaşma mərhələsi keçmiş, ətraf mühiti mühafizə, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə və s. kimi tətbiqi sahələri əhatə etməklə bir sıra fənlərə inteqrasiya olunmuşdur. Elə bu səbəbdəndir ki, ətraf mühitin ekoloji baxımdan öyrənilməsi, ərazinin coğrafi cəhətdən müasir vəziyyətinin tədqiqi və qiymətləndirilməsi, ekoloji böhranın aradan qaldırılması yollarının müəyyən olunması coğrafiya elminin bir qolu olan ekoloji coğrafiyanın əsas predmeti və vəzifəsidir. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar da elə bəşəriyyətin ekoloji problemlərinin həll olunmasına xidmət edir.

Ekoloji problemlərin gərginləşməsi, ekoloji tarazlığın pozulması planetimizdə, eləcə də ölkəmizdə daim diqqət mərkəzində durur. Problemin həlli yolunda mühüm istiqamətlərdən biri insanlara bütün yaş dövrlərində fasiləsiz ekoloji təhsil və tərbiyə sisteminin aşılmasıdır ki, belə sistemin bazası da orta ümumtəhsil məktəblərində yaradılmalıdır. Bu baxımdan dissertasiya işi bu gün üçün aktual bir məsələyə həsr olunmuşdur.

Son dövrlərdə beynəlxalq aləmdə, o cümlədən respublikamızda təbiəti mühafizə yönümlü qərarların qəbul edilməsi, elmi praktik konfransların və bu sahədə aksiyaların keçirilməsi məsələləri ilə dissertasiya mövzusunun üst-üstə düşməsi tədqiqatın aktuallığını bir daha artırır.

İnsanın ətraf mühitə mənfi təsirlərinin qarşısının vaxtında alınması üçün elmi-texniki, sosial-siyasi, iqtisadi və digər problemlərin həlli çox

zəruridir. Problemə düzgün yanaşmaq, təhsilin, tərbiyənin təsirinin imkanlarını artırmaq, hələ məktəb skamyasında oturmağa hazırlaşan, hətta bağçayaşılı uşaqlarda onları əhatə edən ətraf aləmə qayğı və diqqətin formalaşdırılması zəruri şərtlərdəndir. Qeyd edilənlərə əsaslanaraq tədqiqatda göstərilən coğrafiya fənninin yeniyetmələrə tədrisi zamanı təbiəti mühafizə məsələləri mühüm aktualıq kəsb edir.

Ümumtəhsil məktəbləri təbiəti mühafizə işində çox əhəmiyyətli yerə və mövqeyə malikdir. Burada şagirdlər ətraf mühitin vəziyyətini, təbiəti mühafizənin zəruriliyini, ekoloji böhranın səbəblərini, biosferin qorunub saxlanması strategiyasının qlobal xarakter almasını, ətraf mühitin qorunmasının və təbii sərvətlərdən səmərəli istifadənin qanunauyğun surətdə bütün aspektlərini öyrənməlidir. Şagirdlər bütövlükdə insanın bütün fəaliyyətinin təbiətlə əlaqəli olması məsələləri haqqında biliklərə, bu biliklərdən məhəlli problemlərin həllində istifadə edə bilmək bacarıqlarına yiyələnəlməlidir. Yuxarıda qeyd edilənlər yeniyetmələrin şəxsiyyətinin hərtərəfli inkişafına, layiqli vətəndaş kimi yetişmələrinə də yaxından kömək edir. Əhalinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi haqqında 10 dekabr 2002-ci il tarixli dövlət qanununun 7.1.6 maddəsində deyilir. “Hər kəsi təbiətə qayğılı və məsuliyyətli münasibət bəsləmək ruhunda tərbiyə etmək lazımdır”.¹

Bu maddələrin yerinə yetirilməsində, ümumiyyətlə, məktəblilərin ekoloji təhsil və tərbiyəsinin inkişaf etdirilməsində və onların ətraf mühitə qayğı ilə yaşmalarında coğrafiya kursunun imkanları daha da böyükdür.

Respublikamızın bir sıra pedaqoq və metodist alimləri, həmçinin M.M.Mehdizadə, N.M.Kazımov, H.M.Əhmədov, Ə.S.Həşimov, B.A.Əhmədov, F.B.Sadiqov, Ə.Ə.Ağayev, A.N.Abbasov, H.Ə.Əliyev, Ə.X.Paşayev, F.A.Rüstəmov, Y.R.Talıbov, O.Q.Həsənli, S.M.Quliyev, L.N.Qasımova, R.M.Mahmudov kimi tədqiqatçıların gərgin əməyi nəticəsində meydana çıxan çoxlu sayda elmi-pedaqoji ədəbiyyatlarda, o cümlədən “Pedaqogika”, “Didaktika”, “Tərbiyəşünaslıq” və s. adlı dərslik və dərs vəsaitlərində ekoloji tərbiyə probleminə bəhs edilsədə də, coğrafiya dərslərində yeniyetmələrin təbiəti mühafizə fəallığının təşkili məsələləri müəlliflərin tədqiqat obyektindən kənar olduğundan bu məsələyə toxunulmamışdır.

Bütün bunları nəzərə alaraq biz tədqiqatımızı “Coğrafiyanın tədrisində yeniyetmələrin təbiəti mühafizə üzrə işin sistemi” probleminə həsr etmişik.

Tədqiqatın obyekt coğrafiya dərslərində, dərskənkənar məşğələ

¹ “Azərbaycan” qəz., Bakı, 2003, 29 yanvar

və tədbirlərdə yeniyetmələrin təbiəti mühafizə fəaliyyəti prosesidir.

Tədqiqatın predmetini coğrafiya dərslərində və dərşdənkənar tədbirlərdə yeniyetmələrin təbiəti mühafizə fəaliyyətinin, vətəndaşlıq tərbiyəsinin imkan və yollarının təhlili təşkil etməkdədir.

Tədqiqatın məqsədi coğrafiyanın tədrisində yeniyetmələrin təbiəti mühafizə fəaliyyəti imkanlarını və yollarını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın vəzifələri coğrafiya dərslərində təbiəti mühafizə məsələlərinin şagirdlərə oyrədilməsindən irəli gələn problemlərin müəyyənləşdirilməsi və qarşıda duran vəzifələrin həyata keçirilməsidir. Həmin vəzifələri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək mümkündür:

1. Coğrafiya dərslərində və coğrafiyaya dair dərşdənkənar məşğələlərdə yeniyetmələrin təbiəti mühafizə fəaliyyətinin təşkili işinin mahiyyətini aydınlaşdırmaq;

2. Problemin elmi-pedaqoji ədəbiyyatlarda və məktəb təcrübəsindəki qoyuluşunu öyrənmək, ümumiləşdirmək;

3. Problemin elmi, pedaqoji-psixoloji və metodik əsaslarını öyrənilib ümumiləşdirmək;

4. Coğrafiya dərslərində və fakültativ məşğələlərdə yeniyetmələrin təbiəti mühafizəyə istiqamətləndirilməsini təşkil etmək, onları təbiəti mühafizəyə sövq etməyin metodik imkanlarını aşkara çıxarmaq və texnologiyasını öyrənilib sistemə salmaq;

5. Təbiəti mühafizə məsələlərində ekskursiyaların əhəmiyyətini öyrənmək və ekskursiyaların təşkili zamanı yeniyetmələri təbiəti mühafizə fəaliyyətinə yönəltməyin metodikasını işləmək;

6. Məktəbin məktəbdənkənar tərbiyə müəssisəsi ilə əlaqəsi prosesində yeniyetmələri təbiəti mühafizəyə yönəltməyin metodik əsaslarını işləmək;

7. Elmi fərziyyənin doğruluğunu sübuta yetirməyə xidmət edən didaktik-öyrədici-materiallar hazırlamaq, eksperimental təcrübələr vasitəsilə yoxlamaq və sınaqdan keçirmək;

8. Orta ümumtəhsil məktəblərində təbiəti mühafizənin ayrı-ayrı komponentlərinin şagirdlərə aşılması təcrübə və metodikasının vahid sistemini hazırlamaq.

Tədqiqatın metodologiyası. Tədqiqatın metodoloji əsasını coğrafiya dərslərində təbiəti mühafizə ilə bilavasitə əlaqəli mövzuları öyrənməklə tətbiq olunan nəzəri müddələrin məcmusunu coğrafiyanın tədrisi prosesində sistemli şəkildə təşkil etməkdən ibarətdir. Dissertasiya işində tədqiq edilən problem təlim və tərbiyəyə verilən tələblər gözlənil-

məklə qarşılıqlı əlaqədə öyrənilmiş, bu sahədə tədqiqat aparılmış, görkəmli alim-pedaqoqların fikirlərinə istinad edilmiş, stasionar və diaqnostik üsullardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri əsasları və metodları. Tədqiqat prosesində elmi, pedaqoji və metodik ədəbiyyatlar və problemlə bağlı bir sıra dövlət direktivləri öyrənilmiş, coğrafiya təlimində həyata keçirilən məşğələlərin planlarının yaradıcılıq məhsulları təhlil edilmişdir. Coğrafiya dərslərində yeniyetmələrin təbiəti mühafizə fəallıqlarının təşkili ilə bağlı Naxçıvan Muxtar Respublikasının şəhər və kənd məktəblərində müvafiq müsahibələr və anket sorğuları aparılmışdır.

Tədqiqatın yerinə yetirilməsi prosesində müsahibələrdən, müşahidələrdən, nəzəri təhlillərdən istifadə etməklə 3 mərhələdən ibarət eksperimental iş həyata keçirilmiş və nəticələrin doğruluğu, səmərəliliyi riyazi statistika metodu ilə yoxlanılmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyanın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- Mövzu ilk dəfə olaraq sistemli tədqiqata cəlb olunmuş, dissertasiya səviyyəsində öyrənilmişdir.

- VI-IX siniflərdə coğrafiya dərslərində təbiəti mühafizə ilə bağlı mövzular tədqiq edilmiş və bu mövzular sistemləşdirilmişdir.

- İlk dəfə olaraq coğrafiya dərslərində və dərsləndənkənar tədbirlərdə yeniyetmələrin təbiəti mühafizə fəallıqlarının texnologiyaları və metodikası hazırlanaraq sınaqdan keçirilmişdir.

- Coğrafiya dərslərində və dərsləndənkənar məşğələlərdə yeniyetmələrin təbiəti mühafizə fəaliyyəti sistemli şəkildə öyrənilmiş, tədris ediləcək materialların şagirdlərin vətənpərvərlik və təbiətə məhəbbət tərbiyəsində yeri və rolu pedaqoji-psixoloji aspektdən təhlil edilmiş, yeni elmi konsepsiyalar irəli sürülmüşdür.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatdan alınan nəticələrdən, tətbiq olunan metodlardan, dissertasiyada irəli sürülən elmi ideyalardan, tövsiyə və məsləhətlərdən magistrlər, dissertant və doktorantlar, tərbiyəçilər, müəllimlər və valideynlər, ekoloji tərbiyə mərkəzləri, Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin, Təhsil Nazirliyinin əməkdaşları bəhrələyə bilərlər. Tədqiq edilmiş dissertasiya işindən, həmçinin yeniyetmələrdə təbiətə, dünyaya, vətənə məhəbbət hissələrinin formalaşdırılmasını və tərbiyəsini təşkil etmək məqsədilə hər bir oxucu yararlanı bilər.

Tədqiqatın mənbələri. Aparılan tədqiqat zamanı insanın əxlaqi keyfiyyət normalarını, təbiətə məhəbbət hissələrini əks etdirən və öz başlanğıcını Azərbaycan xalqının ən qədim köklərindən götürən etnope-

daqoji ədəbiyyatlara, problemlə bağlı bir sıra yerli və xarici mütəxəssislərin tədqiqatlarına, yazılan dissertasiyalara nəzər salınmış, bu sahədə fəaliyyət göstərən metodist alim-pedaqoqların fikirlərinə istinad edilmişdir. Coğrafiyadan orta məktəb dərsləkləri, metodik vəsaitlər və bu sahədə aparılan təhsil islahatları əsas götürülərək Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəblərində coğrafiya fənninin tədrisi prosesində ətraf mühitin mühafizəsi məsələləri öyrənilmişdir.

Müdafiyyə təqdim olunan müddəalar aşağıdakılardan ibarətdir:

- coğrafiya dərslərində yeniyetmələri təbiəti mühafizə sahəsinə yönləndirmənin istiqamətləri və bu sahədə onların nəzəri cəhətdən həyata hazırlanması yollarının müəyyən edilməsi;

- coğrafiya ilə bağlı dərsləkdənə tədbirlərdə şagirdlərin diqqətini təbiəti mühafizəyə doğru yönləndirməklə, onların ekoloji tərbiyəsini inkişaf etdirməklə yanaşı, məktəblilərin intellektual səviyyəsinin yüksəldilməsi;

- coğrafi ekskursiyaların düzgün təşkil edilməsilə yeniyetmə məktəblilərin təbiəti mühafizə maraqlarının artırılmasındakı rolunu müəyyən etmək və coğrafi ekskursiyaların yenidən gündəmə gətirilməsi;

- məktəbin məktəbdənə təlim-tərbiyə müəssisələri ilə əlaqəsi zamanı şagirdlərin təbiəti mühafizəyə fəallıqlarının artırılması, onların ekoloji biliklərinin, ekoloji dünyagörüşlərinin, ekoloji mədəniyyətinin inkişafını və formalaşdırılmasını təmin edən sistemlərin yaradılması.

Tədqiqatın aprobasiyası. Tədqiqat işinin mövzusu 15 iyul 2013-cü il tarixdə (protokol № 08) Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Şurasında və Təhsil tədqiqatları üzrə Problem Şurasının 04 iyun 2013-cü il tarixli (protokol №16) iclasında təsdiq edilmişdir. İş Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Coğrafiya” və “Fənlərin tədrisi metodikası” kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Dissertasiyanın ümumi məzmunu məqalə və tezislər şəklində çap olunmuşdur. Mövzu ilə əlaqədar 16 məqalə və tezis nəşr edilmişdir.

Tədqiqatın quruluşu. Dissertasiya giriş, yeddi yarımfəslə əhatə edən iki fəsil, nəticə, təklif və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

“Giriş”də mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, tədqiqatın obyektı, predmeti, məqsəd və vəzifələri, metodları, elmi yeniliyi, nəzəri-metodoloji əsasları, mövzunun öyrənilmə dərəcəsi, nəzəri-praktik əhəmiyyəti, müdafiəyə təqdim olunan müddəaları, aprobeiasiyası, quruluşu öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın **“Coğrafiya dərslərində yeniyetmələrin təbiəti mühafizə fəaliyyətinin mahiyyəti və məzmunu”** adlanan birinci fəslı dörd yarımfəsildən ibarətdir. **“Problemin mahiyyəti”** adlanan birinci yarımfəsildə coğrafiya dərslərində, eləcə də coğrafiya ilə bağı fakültativ məşğələlərdə, o cümlədən coğrafiyaya dair fənn dərnlərində, coğrafiya gecələrində, viktorinalarda, coğrafiya ilə bağı maraq kurslarında yeniyetmə şagirdlərin təbiəti mühafizə fəaliyyətinə istiqamətləndirilməsi üçün imkanlar, yollar, istiqamətlər haqda qısa məlumat verilmişdir. Şübhəsiz ki, ilk növbədə bu problemin mahiyyətinin açılması üçün tədqiqatın əsas istiqamətini aydınlaşdırmaq zəruri sayılır. Bunun üçün ilk növbədə coğrafiya dərsləri kontekstində yeniyetmə şagirdlərin təbiəti mühafizə fəaliyyətinin mahiyyətini açıqlamaq lazım gəlir. Yeniyetmələrin təbiəti mühafizə fəallığı onların ətraf mühitin ekoloji cəhətdən qiymətləndirilməsi kimi başa düşülür. Bu baxımdan coğrafiya dərsləri yeniyetmə şagirdlərin təbiəti mühafizəyə istiqamətləndirilməsi, ətraf mühitin saflaşdırılması işinin təbiəti mühafizə baxımından əhəmiyyəti əvəzəilməzdir .

Bu sahədə respublikamızda həyata keçirilən planlı və mütəşəkkil işləri, o cümlədən, iqtisadi və ekoloji islahatları xüsusi qeyd etmək lazımdır. Son zamanlar respublikamızda ekoloji problemlərin həllinə yönəlmiş tədbirlər dövlət səviyyəsində həyata keçirilir. Belə ki, “Azərbaycan Respublikasının ekoloji konsepsiyası” işlənilib hazırlanmış, “Azərbaycanda təbiətin qorunması və təbii sərvətlərdən istifadə” qanunu (1992), “Azərbaycanda ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi prosesi haqqında əsasnamə” (1996), “Azərbaycan Respublikasının Heyvanat aləmi haqqında” qanunu, “Azərbaycan Respublikasının dövlət təbiət və biosfer qoruqlarının ümumi əsasnamə”si, “Dövlət Ekologiya Komitəsi tərəfindən ətraf mühitin mühafizəsi üzrə Milli Fəaliyyət Planı” (1998) hazırlanıb qəbul edilmiş, 1999-cu ildə Xəzər dənizi üzrə beynəlxalq ekoloji proqramı həyata keçirmək üçün Bakı şəhərində “Xəzər ekoloji mərkəzi” yaradılmışdır. 2001-ci ilin sentyabrında Respublika Prezidentinin fərmanı ilə “Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi” yaradılmışdır.

Yarımfəsildə həmçinin VI-IX siniflərdə coğrafiya fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) əsasında hazırlanmış dərslıklərin təbiəti mühafizə baxımından imkanları təhlil edilmişdir. (cədvəl 1)

**VI-IX siniflərdə müasir təhsil proqramı əsasında hazırlanmış
coğrafiya dərslərinin təbiəti mühafizə baxımından imkanları**

Cədvəl 1

Tədris vahidləri və mövzular	Ekoloji biliklərin məzmunu
VI sinif	
1. Cəmiyyət	1. İnsan və onu əhatə edən ətraf mühit haqqında məlumat verərkən ekoloji problemlərə ümumi şəkildə toxunulur.
2. Əhalinin artımı və məskunlaşması	2. Əhalinin təbii artımına təsir edən ekoloji amillər təhlil edilir, şəhər və kənd yaşayış məntəqələrinin problemlərinin səbəbləri göstərilməklə onların aradan qaldırılmasına dair müstəqil fərziyyələr irəli sürülür.
3. Böyük şəhərlərin böyük problemləri	3. Ətraf mühitin çirklənməsində insanların fəaliyyətinin təsirini ətraflı təhlil edir.
4. İnsanların təsərrüfat fəaliyyəti	4. İnsan fəaliyyətinin təbiətə təsiri, ölkəmizdə təbiətin necə mühafizə olunması haqqında ümumi məlumat verilir.
5. İstehsal və istehlak	5. Təbii sərvətlərin hazır məhsula çevrilməsi və insanlar tərəfindən istifadəsi zamanı təbiətdən səmərəli istifadənin vacibliyi vurğulanır.
6. Dünya ölkələri	6. Ölkələri müxtəlif təsərrüfat fəaliyyətlərinə görə müqayisə edərkən ekoloji problemləri təhlil edilir.
7. Atmosfer	7. Oksigen-canlıların tənəffüzü üçün vacibdir, ətraf mühitdə çirklənməyə məruz qalmış ərazilərin foto albomunu hazırlayır.
8. Aral səhraya çevrilmiş dəniz	8. Aral dənizinin ekoloji problemlərini izah edir.
9. Amazon meşələri	9. Planetimizin ağciyərləri adlandırılan Amazon meşələri ilə bağlı problemləri şərh edir.
VII sinif	
1. Coğrafiya müasir dövrdə	1. İnsanın fəaliyyəti nəticəsində təbiətdə baş verən dəyişikliklər və onların qarşısını almaq üçün müasir dövrdə coğrafiya elminin üzərinə düşən vəzifələr haqda məlumat verilir.
2. Dünya okeanı və onun hissələri	2. Dünya okeanının çirkləndirilməsi problemləri göstərilir və problemin həlli yolunu təklif edir.

<p>3. Çaylarımızın ekoloji vəziyyəti</p> <p>4. Yerin canlı təbəqəsi</p> <p>5. Torpaqların mühafizəsi</p> <p>6. Azərbaycan Respublikasının torpaq, bitki örtüyü və heyvanlar aləmi</p> <p>7. İqtisadiyyat və ətraf mühit</p>	<p>3. Çayların çirkləndirilməsi mənbələrini və problemin həlli yolları təhlil edilir.</p> <p>4. Bitki, heyvan və mikroorqanizmlərin yayılması qanunauyğunluqlarından danışarkən tarazlığın qorunmasının ümumi yolları haqqında məlumat verilir.</p> <p>5. Torpağın təbii amillər və antropogen təsirlər nəticəsində korlanması izah edilir.</p> <p>6. Mövzunun tədrisi zamanı ətraf mühitin mühafizəsinə dair Azərbaycan Respublikasının qanunları təlim prosesləri ilə əlaqələndirilir, nadir və məhv olmaq təhlükəsi altında olan növlər haqqında məlumat verilir.</p> <p>7. İnsaların təsərrüfat fəaliyyətinin artması ilə ekoloji gərginliyin artmasını düzgün əlaqələndirir.</p>
<p style="text-align: center;">VIII sinif</p> <p>1. Dünya okeanının yaranması və öyrənilməsi.</p> <p>2. Coğrafi təbəqə.</p> <p>3. Bitki və heyvanların yaşayış mühiti.</p> <p>4. Ətraf mühiti çirkləndirən mənbələr.</p> <p>5. Ətraf mühitin mühafizəsi yolları.</p> <p>6. Azərbaycanın ekoloji vəziyyəti və turizm – rekreasiya ehtiyatları.</p> <p>7. Ətraf mühit və insanların sağlamlığının qorunması.</p>	<p>1. Dünya okeanı sularının əhəmiyyəti və mühafizəsi yollarından bəhs edilir.</p> <p>2. Ətraf aləmdə tarazlığın qorunmasının ümumi yolları haqqında məlumat verilir.</p> <p>3. Bitki və heyvanların qorunmasının və çoxaldılmasının əhəmiyyəti şərh edilir.</p> <p>4. Ətraf mühitin və yer kürəsinin ayrı-ayrı təbəqələrini çirkləndirən mənbələr ətraflı izah edilir.</p> <p>5. Ətraf mühitin mühafizəsi yollarından danışarkən bu sahədə regional və beynəlxalq təşkilatlar, tədbirlər dəqiq şərh edilir.</p> <p>6. Azərbaycanın turizm-rekreasiya əhəmiyyətli ərazilərində ekoloji vəziyyət təhlil olunur və iqtisadi qiymətləndirmə aparılır.</p> <p>7. Ətraf mühitin qorunmasının insan sağlamlığında rolu izah edilir.</p>
<p style="text-align: center;">IX sinif</p> <p>1. Bioehtiyatların müxtəlifliyi və ondan istifadə</p>	<p>1. Ətraf mühitdə yaranmış ekoloji vəziyyəti qiymətləndirərkən iqtisadiyyatın inkişafında bioehtiyatların və alternativ enerji ehtiyatlarının rolu da</p>

<p>2. Şimal materiklərinin bioehtiyatları və ölkələrin iqtisadi inkişafında onların rolu</p> <p>3. Cənub materiklərinin bioehtiyatları və ölkələrin iqtisadi inkişafında onların rolu</p> <p>4. Praktik dər. Antraktida-bioloji ehtiyatlarla zəif təmin olunmuş materikdir</p> <p>5. Azərbaycanın landşaftı bioehtiyatların mənbəyidir</p> <p>6. Ekoloji siyasət</p> <p>7. Ekoloji monitoring</p> <p>8. Təbiətə ekskursiya</p>	<p>qiymətləndirilir.</p> <p>2. Şimal materiklərinin bioehtiyatlarını iqtisadi cəhətdən qiymətləndirərkən ekoloji problemlərə, ətraf mühitin mühafizəsi məsələlərinə toxunulur.</p> <p>3. Cənub materiklərinin bioehtiyatlarını iqtisadi cəhətdən qiymətləndirərkən ekoloji problemlərə, ətraf mühitin mühafizəsi məsələlərinə toxunulur.</p> <p>4. Əldə olunan məlumatlara əsasən Antraktidanın bioehtiyatlarla zəif təmin olunmasını əsaslandırır və bioehtiyatların insan həyatında rolu bir daha vurğulanır.</p> <p>5. Təbii komponentlərin birinin dəyişməsi digərinə necə təsir edə bilər? Azərbaycanda təbii landşaftların mühafizəsi məsələlərinə toxunulur.</p> <p>6. Ekoloji siyasətin məqsəd və istiqamətlərini izah etməklə, ətraf mühitdə yaranmış ekoloji vəziyyət qiymətləndirilir.</p> <p>7. Ekoloji monitoring anlayışını və təşkilini izah edir.</p> <p>8. Ekskursiya vaxtı diyarşünaslıq və məhəşünaslıq təbliği məqsədilə ərazidə təbii komponentlər və ətraf mühitin vəziyyəti haqqında məlumat toplayır və ətraf mühitin vəziyyəti qiymətləndirilir.</p>
--	---

Araşdırmalar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, qeyd edilən mövzular yeniyetmələrdə təbiəti mühafizə üzrə işin sisteminin yaradılmasında, təlim və tərbiyənin inkişafında geniş imkanlara malikdir. Həmin imkanlar daxilində təbiəti mühafizə biliyi, mədəniyyəti, təbiətə məhəbbət hissini yüksəltmək olar. Bunun üçün müxtəlif təlim metodlarından istifadə etmək daha səmərəli nəticə verir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıdakı mövzular bilavasitə təbiəti mühafizə məsələləri ilə bağlı olduğundan bunlara istinad etməklə dərslərdəki digər mövzuları da bu baxımdan qiymətləndirmək olar.

İkinci yarımfəsildə **“Problemin elmi-pedaqoji və metodik ədəbiyyatda qoyuluşu”**ndan bəhs edilir. Bu məqsədlə əvvəlcə etnopedaqoji ədəbiyyatlarda, sonra coğrafiya dərslərində, daha sonra isə pedaqoji və metodik ədəbiyyatlarda problemin qoyuluşunu təhlilə cəlb etdik və öyrəndik.

Etnopedaqoji sözü xalq pedaqogikasında mövcud olan nümunələr kimi başa düşülür. Xalq pedaqogikasında ata-babalarımızın, ağbırçək nənələrimizin, ozanlarımızın, ulularımızın, müdriklərimizin, klassiklərimizin və mütəfəkkirlərimizin tərbiyə, təlim, təhsillə bağlı fikirləri və hikmətli sözləri toplanmışdır. Məsələn, ideya və məzmun etibarı ilə çox rəngarəng olan bayatılarımızda yurdumuzun zəngin təbiəti onun gözəlliyi insanın bu gözəlliyə məhəbbəti ifadə olunmuşdur. Bu nümunələr gənclərimizin ekoloji tərbiyəsinin inkişaf etdirilməsində əvəzsiz rol oynaya bilər.

Kəpəz göllər arxası,
Göz gərəkli baxası,
Qızılgüldən köynəyi,
Bənövşədən yaxası.

Bu bayatıda Kəpəz dağının arxasındakı Göygöl, Maral göl, estetik, bədii zövq aşılaman bir tərzdə təsvir olunur. Kəpəz və Maral göl kimi göllərin gözəlliyi, qızılgüllərə qərq olunması, bənövşələrin onlara yaraşiq verməsi oxucunu, xüsusilə yeniyetmə şagirdləri xalqımızın bu əsrarəngiz gözəlliklərilə yaxından tanış edir, onları bu gözəllikləri sevib qorumağa səsləyir.

Türk xalqlarının ən qədim ədəbi abidələri olan “Avesta”da, “Bilqamış”da, “Dədə Qorqud”da, “Oğuznamə”də, xalqımızın şifahi xalq yaradıcılığında, dahi Nizaminin “Xəmsə”sində, Şah İsmayıl Xətəinin, Məhəmməd Füzulinin və digər görkəmli mütəfəkkirlərimizin əsərlərində təbiətin qorunmasına geniş yer verilmişdir.

Problemin ədəbiyyatlarda qoyuluşunu dəqiqləşdirmək, dərindən araşdırmaq məqsədilə “Coğrafiya dərsləkləri” təhlilə cəlb olunmuşdur. Dərsləklər araşdırılarkən məlum olmuşdur ki, coğrafiya elminin ayrı-ayrı bölmələrində təbiət hadisələri haqqında elmi-nəzəri məlumatlar daha çox üstünlük təşkil edir. Lakin mövzularla bağlı materiallar daxilində sırf yeniyetmələrin təbiəti mühafizəyə istiqamətləndirilməsinə dair elmi ideyalar, tövsiyələr, məsləhətlər və digər praktik fəaliyyət növləri barədə göstərişlər yox dərəcəsidir. Coğrafiya dərsləklərində yeniyetmə şagirdlərin təbiəti mühafizəyə hazırlanması işinə həsr olunan konkret mövzuların, ev tapşırıqlarının olmaması bizi bu problemin tədqiqatına təhrik etmişdir.

Qeyd edək ki, tərtib olunan pedaqoji dərsləklərdə daha çox ekoloji tərbiyədən bəhs edilir. Yadda saxlamaq lazımdır ki, ekoloji tərbiyə məfhumu dar çərçivəni əhatə edərək təbiəti mühafizənin bir bölməsidir. Ona görə də dərsləklərə təbiəti mühafizə bölməsinin salınmasına böyük ehtiyac vardır.

Birinci fəslin “**Problemin məktəb təcrübəsində qoyuluşu**” adlanan üçüncü yarımfəslində iki istiqamət üzrə iş aparmışıq. Birinci vəzifə, problemin şəhər məktəblərində qoyuluşunu öyrənmək, ikincisi isə problemin kənd məktəblərində qoyuluşunu öyrənmək. Bu məqsədlə tədqiqat apardığımız məktəblərin VI- IX siniflərində coğrafiya dərslərini dinlədik. Dərsləri dinləyərkən ölkəmizdə uğurla həyata keçirilən təhsil islahatına dair direktiv sənədlərin tələblərinə, milli kurikulum siyasətinə və müasir təlim texnologiyalarının tələblərinə müvafiq olaraq həyata keçirilən coğrafiya dərslərinin tipik nümunələrini nəzərdən keçirdik. Daha sonra VI- IX siniflərdə coğrafiyanı tədris edən müəllimlər və eləcə də şagirdlər üçün anket sorğuları keçirdik ki, bu da eksperimental işin hazırlıq mərhələsi hesab olunur. Nümunə üçün öyrədici materialları tətbiq etmədən öncə VI sinif şagirdləri ilə keçirilən anket sorğusunu təqdim edirik (Cədvəl 2). Sorğu anketlərini təhlil edərkən məlum oldu ki, sorğuya cəlb olunmuş müəllim və şagirdlərin cavabları heç də qənaətbəxş deyil. Bütün bunlar bizi təhrik edir ki, tədqiqatımızı coğrafiya dərslərində yeniyetmələrin təbiəti mühafizə üzrə işin sistemini tərtib edək.

VI kontrol sinif şagirdləri ilə keçirilən anket sorğusu

Cədvəl 2

Suallar	Şa- gird- lərin sayı	Cavabların səviyyəsi			Qeyri- kafi
		Əla	Yaxşı	Kafi	
1. Atmosfer və onun çirklən- məsi ilə bağlı nə bilərsiniz?	20	2	0	4	14
2. Havanı çirkləndirən amil- lərə qarşı necə mübarizə aparmaq olar?	20	1	1	4	14
3. Hidrosfer və onun çirklən- məsinə səbəb olan amillər hansılardır?	20	2	4	0	14
4. Hidrosferin çirklənməsinə qarşı mübarizə amilləri haq- qında nə bilərsiniz?	20	1	2	2	15
5. Suyun ekoloji və bioloji saflığına necə nail olmaq olar?	20	0	2	1	17
6. Suyun fiziki-ekoloji göstə- riciləri və onların gigiyenik					

əhəmiyyəti haqqında nə biliriniz?	20	0	1	2	17
7. Suyun canlı aləmi və onların qorunması haqqında nə bilirsiniz?	20	2	2	2	14
8. Suyun mikroflorasının qorunması ilə bağlı fikirlərinizi yazın.	20	0	1	3	16
9. Biosferin müasir ekoloji durumu haqqında nə deyə bilərsiniz?	20	1	1	2	16

“1.4. Problemin pedaqoji psixoloji və metodik əsasları”

yarımfəsildə coğrafiya dərslərində yeniyetmə şagirdlərin təbiəti mühafizəyə hazırlanması, onların təbiəti mühafizə sahəsində fəallaşdırılması işlərinin müəyyən pedaqoji, psixoloji-metodik əsasları tədqiq edilərək sistemə salınmışdır. Problemin pedaqoji əsasları deyəndə ilk növbədə yeniyetmə şagirdlərin təbiəti mühafizəyə istiqamətləndirilməsi, yönləndirilməsi və fəallaşdırılması işinə verilən pedaqoji tələblər, ümumpedaqoji və ümumdidaktik prinsiplər, metodlar və vasitələr nəzərdə tutulur. Coğrafiya dərslərində yeniyetmə şagirdlərin təbiəti mühafizə işinə hazırlanması üçün dövlət tələblərinə əsaslanaraq məktəblərdə yeni pedaqoji və psixoloji tələblərin müəyyənəndirilməsi bu işə təkan vermək baxımından çox faydalı olar. Hansı ki, həmin tələbləri aşağıdakı kimi təsnif etmək mümkündür:

1. Proqram materiallarında təbiəti mühafizə ilə bağlı mövzuların sayının artırılması.

2. Coğrafiya dərslərində proqram materiallarına uyğun verilən mövzularda təbiəti mühafizə probleminin məqsədinin aydın şərh edilməsi.

3. Coğrafiya dərsliklərində verilən hər hansı mövzunun tədrisində yeri düşdükcə təbiəti mühafizə probleminin qabardılması və insan sağlamlığı ilə əlaqələndirilərək şərh olunması.

4. Təbiəti mühafizə ilə bağlı coğrafiya dərsliklərində illüstrasiyaların, rəngli şəkillərin, sual və tapşırıqların, ev tapşırıqlarının, krasvordların verilməsi.

5. Fənnin tədrisinin bütün mərhələlərində təbiəti mühafizə ilə bağlı situasiyalara yer verilməsi.

6. Coğrafiya dərslərində yeniyetmə şagirdlərin təbiəti mühafizə işinə istiqamətləndirilməsi prinsiplərinin düzgün müəyyənəndirilməsi.

7. Coğrafiya dərslərində şagirdlərin təbiəti mühafizə işinə hazırlanması zamanı təlim texnologiyalarından düzgün istifadə olunması.

8. Dərslərdə, həmçinin dərskənənər tədbirlərdə yeniyetmə şagirdlərin təbiəti mühafizəyə sövq edilərək fəallaşdırılması metodikasının hazırlanması.

9. Dərslərə təbiəti mühafizəyə aid konkret mövzuların salınması və s.

10. Coğrafiya dərslərində əlaqələndirmə prinsipindən istifadə etməklə uyğun mövzuları biologiya, kimya, fizika və s. dərslərlə əlaqələndirib şagirdlərdə ətraf mühitə qarşı məntiqi fikir yürütməyin aşılınması.

Coğrafiya dərslərində didaktik mahiyyət kəsb edən interaktiv təlim metodlarından, pedaqoji texnologiyalardan, təlimin məqsədindən irəli gələn vəzifələrdən düzgün istifadə etmək lazımdır. Problemin həllinə kömək edən metodlar (praktik, əyani, kitab üzərində iş və s.) olduğu kimi, haqqında danışılan problemin də metodik imkanları vardır. Həmin metodların tətbiq edilməsi ilə coğrafiya dərslərində şagirdlərin təbiətə yaxınlaşmasını, onu qorumağa fəallaşmasını təmin etmək olar.

Deməli, coğrafiyanın tədrisində yeniyetmələr üçün təbiəti mühafizə üzrə işin bütöv sisteminin hazırlanması prosesində, bu işin pedaqoji, psixoloji və metodik əsaslarının müəyyənləşdirilməsi və onlara istinad edilməsi haqqında danışılan problemin müvəffəqiyyətli həllinə kömək etmiş olur.

Dissertasiyanın **“Coğrafiya dərslərində və fakültativ məşğələlərdə yeniyetmələrin təbiəti mühafizə fəaliyyətinin təşkili metodikası”** adlanan ikinci fəslə üç yarımfəsildən ibarətdir. **“Coğrafiya dərslərində yeniyetmələrin təbiəti mühafizə fəaliyyətinin təşkili metodikası”** adlanan birinci yarımfəslində göstərilir ki, coğrafiya dərslərində, eləcə də coğrafiyaya dair fakültativ məşğələlərdə yeniyetmələrin təbiəti mühafizə fəaliyyətinə istiqamətləndirilməsi ən yeni təlim metodları tətbiq etmədən mümkün deyil. Bu metodların tətbiqi zamanı müəllimlər didaktik məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün tədris proqramının tələblərinə müvafiq olaraq mövzu üzrə şagirdləri bilik, bacarıq və vərdislər sistemi ilə tanış edirlər. Bu isə öz növbəsində şagirdlərin mövzu əhatəsində idrak fəallığını yüksəldir. Həmçinin coğrafiya müəllimləri mövcud didaktikanın müvafiq metodlarını tətbiq etməklə yeniyetmə şagirdlərin təbiəti mühafizəyə istiqamətləndirilməsini təmin etmiş olurlar.

Metodiki ədəbiyyatlarda apardığımız tədqiqatlarda təlim metodlarını iki qrupa bölmək mümkündür:

I. Yeni bilik əldə olunmasına köməklik göstərən təlim metodları.

Bu 2 yolla həyata keçirilə bilər:

a) yeni biliyin hazır şəkildə şagirdlərə verilməsi;

b) təlim prosesində elə şərait yaradılır ki, yeni bilik şagirdlərin özləri tərəfindən “kəşf edilir”.

II. Bilik, bacarıq və vərdişlərin möhkəmlənməsinə və tətbiqinə xidmət edən təlim metodları.¹

Hər iki halda bilik müəllim tərəfindən verilir, müxtəlif formalarda biliyin verilməsi müəllimin pədaqoji ustalığından asılıdır. Müəllim biliyi problem-situasiya yaratmaqla, izah yolu ilə və yaxud da şagirdlərin idrak fəaliyyətini inkişaf etdirməklə ümumi məlumatlar əsasında (induktiv), xüsusi məlumatları şagirdlərin tapmasına və yaxud da, xüsusi məlumatı verməklə (deduktiv) ümumi xüsusiyyətləri tapmalarına nail olur.

Yarımfəsildə yeniyetmələrdə təbiəti mühafizə tərbiyəsinin aşılınması üçün eksperiment apardığımız məktəblərin qabaqcıl müəllimlərinin metodikasını araşdıraraq onlardan bəzilərini dissertasiyaya daxil etmişik. Həmçinin VI-VIII siniflərdə coğrafiya dərslərində təbiəti mühafizəyə dair metodik güşə hazırlamışıq ki, onu coğrafiya kabinetlərində, coğrafiya guşələrində, coğrafiya mərkəzlərində, coğrafiya ilə bağlı məktəb muzeylərində yerləşdirmək çox faydalı olardı.

İkinci fəslin **“Təlim prosesində yeniyetmələri təbiəti mühafizə fəaliyyətinə yönəltməyin texnologiyaları və metodik istiqamətləri”** adlanan ikinci yarımfəsildə əsaslandırılır ki, ölkəmizdə həyata keçirilən təhsil islahatına dair direktiv sənədlərdə və eləcə də Azərbaycanda təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası materiallarında şagirdlərin ekoloji tərbiyəsi, onların təbiəti mühafizə işinə hazırlanması ilə bağlı coğrafiya müəllimləri qarşısında mühüm vəzifələr qoyulur. Həmin vəzifələrin müvəffəqiyyətli həll coğrafiya müəllimləri üçün təlim prosesində yeniyetmələri təbiəti mühafizə fəaliyyətinə yönəltməyin müasir texnologiyalarını hazırlamaqdan əsaslı dərəcədə asılıdır.

Bu məqsədlə ilkin coğrafi anlayışların formalaşdırılması üçün kartoqrafik materiallardan istifadə edilirdisə, yuxarı siniflərdə coğrafiyanın ən yeni tədqiqat metodlarından sayılan aerokosmik metodlardan əyani və təlimin texniki vasitələri kimi istifadə çox faydalıdır. Apardığımız araşdırmalar göstərir ki, kosmik şəkil və diapozitivlər əsasında texniki vasitələrin köməyi ilə keçirilən coğrafiya dərsləri və dərnək məşğələləri uğurlu nəticələr verir. Aerokosmik materiallar şagirdlərin məntiqi mühakimə qabiliyyətlərini, qavrayış və yaradıcı təxəyyüllərini inkişaf etdirməklə bərabər onların bilik səviyyələrini artırdığı üçün dərs və məşğələ prosesində

¹ Abbasov A.N., Əlizadə H.Ə. Pedaqogika, Bakı: 2000, s.51.

məktəblilər təlimin fəal iştirakçısına çevrilirlər. Şəkil və slaydların təhlili tədris prosesini canlandırır, ona olan marağı artırır.

Yarımfəsildə müasir təlim texnologiyaları vasitəsilə yeniyetmələri təbiəti mühafizə fəaliyyətinə istiqamətləndirməyin səmərəli yolları eksperimental siniflərdə aparılan anket sorğularının nəticələri ilə müəyyənləşdirilmişdir. Belə ki, ayrı-ayrı siniflər üçün hazırladığımız didaktik-öyrədici materiallar müvafiq siniflərdə tətbiq edilmişdir. Öyrədici materialları tətbiq etdikdən sonra aldığımız nəticələr sevindirici olmuşdur (Cədvəl 3).

VI eksperimental sinif şagirdləri ilə keçirilən anket sorğusu

Cədvəl 3

Suallar	Şa- gird- lərin sayı	Cavabların səviyyəsi			Qeyri- kafi
		Əla	Yaxşı	Kafi	
1. Atmosfer və onun çirklənməsi ilə bağlı nə bilirsiniz?	22	13	5	2	2
2. Havanı çirkləndirən amillər hansılardır və onlara qarşı necə mübarizə aparmaq olar?	22	14	5	2	1
3. Hidrosfer və onun çirklənməsinə səbəb olan amillər hansılardır?	22	15	4	1	2
4. Hidrosferin çirklənməsinə qarşı mübarizə amilləri haqqında nə bilirsiniz?	22	16	4	2	0
5. Suyun ekoloji və bioloji saflığına necə nail olmaq olar?	22	15	4	2	1
6. Suyun fiziki-ekoloji göstəriciləri və onların gigiyenik əhəmiyyəti haqqında nə bilirsiniz?	22	15	4	2	1
7. Suyun canlı aləmi və onların qorunması haqqında nə bilirsiniz?	22	15	4	2	1
8. Suyun mikroflorasının qorunması ilə bağlı fikirlərinizi yazın.	22	16	5	1	0
9. Biosferin müasir ekoloji durumu haqqında nə deyə bilərsiniz?	22	16	5	1	0

İkinci fəslin “Coğrafiyadan fakültativ məşğələlərdə yeniyetmələri təbiəti mühafizə fəaliyyətinə yönəltməyin metodikası” adlanan sonuncu

yarım fəslində göstərilir ki, şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdişlər sisteminin formalaşdırılması işində fakültativ məşğələlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki fakültativ məşğələlər yaradıcı təlim növü olub təlimin təşkil formalarından biridir. Hansı ki, bu təlim növü vasitəsilə şagirdlərin ekoloji tərbiyəsini, xüsusilə yeniyetmə şagirdlərin təbiəti mühafizəyə istiqamətləndirilməsini, onların təbiəti mühafizə üçün hazırlanması işini bütövlükdə həyata keçirmək olar. Coğrafiyanın tədrisində şagirdlərə atmosfer, hidrosfer, biosfer və litosfer haqqında nəzəri bilikləri yalnız proqram materiallarından kənara çıxmaq şərti ilə vermək mümkün olursa, fakültativ məşğələlərdə müəllimin imkanları daha da geniş olur.

Ənənəvi metodikaya əsasən məşğələyə cəlb edilən şagirdlərin sayı 16 nəfərdən az olmamalı idi. Ancaq müasir nizamnamələrdə bu sayın 8 nəfər olması göstərilir ki, bu da işin səmərəliliyini daha da artırır. Digər tərəfdən fakültativ məşğələlər üçün ayrılmış saatlar tədricən azaldılır və ya ləğv edilir ki, bunun da gələcəkdə çox böyük fəsadları ola bilər.

Fakültativ məşğələlərdə qoyulan mövzular daha çox şagirdlərin vətən və dünya haqqında biliklərinin və dünyagörüşlərinin artmasına, təbiəti mühafizəyə, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadəyə, onlara qayğı ilə yanaşmağa və ekoloji tərbiyə hissələrinin inkişafına xidmət etməli, öz forma və məzmununa görə ətraf mühitin qorunmasına, burada baş verən mənfi və müsbət antropogen dəyişikliklərin öyrənilməsinə yönəlməlidir.

Fakültativ məşğələlərdə məktəblilərin diyarşünaslıq materialları ilə tanışlığı yeniyetmə şagirdləri təbiəti mühafizəyə yönəltməyin, bilik, bacarıq və vərdişləri formalaşdırmağın ən əlverişli yoludur.

Dissertasiya işində tədqiqatdan alınan nəticələr aşağıdakı şəkildə qruplaşdırılmışdır:

1. Coğrafiya dərslərində yeniyetmələrin təbiəti mühafizə fəaliyyətinin mahiyyətini, məzmununu, məqsəd və vəzifələrini öyrənmədən şagirdləri bu sahəyə yönəltmək mümkün deyil.

2. Problemin mahiyyətini araşdırarkən məlum olur ki, coğrafiyanın tədrisində yeniyetmə şagirdlərin təbiəti mühafizə üzrə işin sistemini hazırlamaq üçün 6, 7, 8, və 9-cu siniflərdə coğrafiyanın tədrisinin modernləşdirilməsinə ehtiyac vardır.

3. Coğrafiyanın tədrisinin modernləşdirilməsi zamanı dərslərin mərhələlər üzrə həyata keçirilməsi, o cümlədən birinci mərhələdə şagirdlərin fəallaşdırılması, ikinci mərhələdə motivasiyanın həyata keçirilməsi, üçüncü mərhələdə qruplar üzrə işin formalaşdırılması, dördüncü mərhələdə şagird qruplarının təbiəti mühafizə ilə bağlı işinin təqdim olunması, beşinci mərhələdə təbiəti mühafizə ilə bağlı refleks işin həyata keçirilməsi, sonda

isə ümumiləşdirilmələrin aparılması, nəticələr və dərsin yekunlaşdırılması nəzərdə tutulmalıdır.

4. Coğrafiyanın tədrisində yeniyetmələrin təbiətin mühafizəsi üzrə işin sistemini öyrənmək məqsədilə elmi-pedaqoji və metodik ədəbiyyatlar araşdırılmış və orada problemin qoyuluşu ətraflı şəkildə təhlil edilmişdir. Məlum olmuşdur ki, bu günə qədər elmi-pedaqoji ədəbiyyatda yeniyetmə şagirdlərin təbiəti mühafizə üzrə işin sisteminin yaradılması istiqamətində tədqiqat işi aparılmamış və onun metodikası hazırlanmamışdır.

5. Coğrafiyanın tədrisində yeniyetmə şagirdlərin təbiəti mühafizə üzrə işin sistemini aydınlaşdırmaq məqsədilə məktəb təcrübəsi öyrənilərək ümumiləşdirilmişdir. Bu məqsədlə Naxçıvan Muxtar Respublikasının şəhər, qəsəbə və kənd məktəblərində pilot məktəblər seçilmiş, problemin təlim prosesində və fakültativ məşğələlərdəki qoyuluşu ətraflı şəkildə öyrənilərək elmi əsaslarla ümumiləşdirilmişdir. Məlum olmuşdur ki, VI-IX siniflərdə coğrafiyanın tədrisi zamanı yeniyetmələrin təbiətin mühafizəsinə hazırlanması işini özündə əks etdirən fərdi iş metodu və konkret iş metodikası yoxdur. Məhz ona görə belə spesifik iş metodikasının hazırlanmasına təşəbbüs göstərilmişdir.

6. Coğrafiyanın tədrisində yeniyetmələrin fəallaşdırılması, onların bu iş üzrə hazırlanması işinin ümumpedaqoji, ümumdidaktik prinsipləri, metodları, tələb və vasitələri aydın şəkildə müəyyənləşdirilmişdir. Müəllimlərin bu işə hazırlanması da vacib sayılmış və onlar üçün nümunəvi iş metodunun yeni modeli hazırlanmışdır.

7. Tədqiqat planına uyğun olaraq coğrafiya dərslərində yeniyetmələrin təbiəti mühafizə fəaliyyətinin təşkili metodikasının hazırlanması zəruri hesab edilmiş və bu metodikanın da yeni modeli müəyyənləşdirilmişdir.

8. Təlim prosesində yeniyetmələri təbiəti mühafizə fəaliyyətinə yönəltməyin texnologiyalarının hazırlanması da ən mühüm amillərdəndir. Bunu nəzərə alaraq dissertasiyada ilk dəfə olaraq coğrafiya dərslərində yeniyetmələrin təbiəti mühafizə fəaliyyətinə yönəldilməsi texnologiyaları hazırlanmışdır.

9. Coğrafiyadan fakültativ məşğələlərdə yeniyetmələrin təbiəti mühafizə fəaliyyətinə yönəltməyin metodlarının hazırlanması da həmçinin faydalı sayılmışdır. Dissertasiyada ilk dəfə olaraq coğrafiyadan fakültativ məşğələlərdə yeniyetmələri təbiəti mühafizə fəaliyyətinə yönəltməyin yeni forma və yolları, metodları hazırlanmış, onların tətbiqinin yeri müəyyənləşdirilmişdir.

10. Eksperimental iş həyata keçirilmişdir. Pedaqoji eksperimentin

ilkın mərhələsində müəllimlərin bu işə münasibəti öyrənilmiş, məlum olmuşdur ki, coğrafiyanın tədrisində yeniyetmə şagirdlərin təbiəti mühafizəyə fəallaşdırılması ilə bağlı müəllimlər məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil işlər həyata keçirmirlər.

11. Coğrafiyanın tədrisində yeniyetmə şagirdlərin təbiəti mühafizə üzrə fəallaşdırılması üçün hazırlanmış yeni iş metodu pedaqoji eksperimentdən keçirilmişdir. Pedaqoji eksperiment 3 mərhələ üzrə təşkil olunmuşdur. Birinci müəyyənədi mərhələdə coğrafiyanın tədrisində yeniyetmə şagirdlərin təbiəti mühafizəyə hazırlanmasının vəziyyəti öyrənilmiş, nəticələr müvafiq cədvəllərdə əks olunmuşdur. Nəticələrin təhlilindən də görüldüyü kimi, bu sahədə vəziyyət heç də qənaətbəxş deyil. Ona görə, ikinci öyrədi mərhələdə VI-IX siniflərdə coğrafiyanı tədris edən müəllimlər üçün öyrədi materiallar hazırlanmış, seminarlar keçirilmiş və növbəti mərhələdə yoxlanılmışdır. Alınan nəticələr qənaətbəxş olmuşdur.

12. Qənaətimizə görə, tədqiqat planına uyğun olaraq ekosistemin komponentlərinin öyrənilməsi yeniyetmə şagirdlərin təbiəti mühafizəyə istiqamətləndirilməsi fonunda onlara aşılması çox faydalıdır. Coğrafiyanın tədrisi prosesində biogeosenoz, biotop sistemlərinin mikroiqlim, torpaq, relyef, sular və onların qorunması ilə bağlı iş metodikasının hazırlanması müəllimlərə yeniyetmə şagirdlərin təbiəti mühafizəyə fəallaşdırılması istiqamətində metodik köməklik göstərə bilər.

Tədqiqat prosesində bir sıra təkliflərin də irəli sürülməsini məqsəduyğun hesab etdik.

1. İlk təklifimiz budur ki, ölkəmizin orta ümumtəhsil məktəblərində təbiəti mühafizə klubları yaradılsın. Həmin klubları şagird özfəaliyyəti idarə etsin. Belə olarsa, yeniyetməlik dövründən başlayaraq şagirdlərin təbiəti mühafizəyə hazırlanması işi kütləviləşər.

2. Yeniyetmə şagirdlərlə təbiətin mühafizəsi üzrə işin sisteminə maraq kurslarının daxil edilməsi, həmçinin maraq kurslarının gündəlik, həftəlik, aylıq və illik iş planlarında təbiətin mühafizəsi ilə bağlı iş metodikasının yer alması faydalı olardı.

3. Naxçıvan Muxtar Respublikasının orta ümumtəhsil məktəblərində coğrafiya kabinetlərində və yaxud dəhlizlərdə, foyelərdə “Naxçıvanın ekoloji vəziyyətinin ümumi göstəriciləri” adlı şəkillər, cədvəllər nümayiş etdirilməsi, cədvəllərdə ekoloji bələlərin aydın göstərilməsi və onların aradan qaldırılması yollarının əks olunması yeniyetmə şagirdlərin təbiətin mühafizəsinə hazırlanması işinə müvafiq metodik köməklik göstərmiş olardı.

4. Naxçıvan Muxtar Respublikası üzrə “Yeniyetmələri təbiəti mühafizəyə hazırlayaq” devizi altında müsabiqələrin keçirilməsi haqqında danışılan məsələ

ilə bağlı yeni iş metodlarının və xüsusi metodikaların yaranmasına köməklik göstərmiş olar.

5. Müasir qlobal ekoloji problemləri, təbii fəlakətləri, iqlim dəyişikliklərini və s. nəzərə alaraq orta ümumtəhsil məktəblərinin tədris planlarına “Təbiəti mühafizə” fənni salınmalı və ali məktəblərdə bu iş davam etdirilməlidir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu və nəticələri çap olunmuş aşağıdakı müxtəlif xarakterli əsərlərdə öz əksini tapmışdır:

1. İbtidai siniflərdə həyat bilgisi fənninin tədrisi zamanı kartoqrafik təsvir vasitələrindən istifadə // Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Xəbərləri, 2012, №1, səh.18-20

2. Coğrafiya dərslərində “Hidrosfer” mövzusunun tədrisi zamanı yeniyetmələrdə təbiəti mühafizə fəaliyyətinin formalaşdırılması // Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri (təbiət və tibb elmləri seriyası), Naxçıvan: Qeyrət, 2013, №1 (49), səh. 118-120

3. Naxçıvan Muxtar Respublikası torpaqlarının mühafizəsinə dair / AMEA akad. H.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu. “Qlobal dəyişkənliklər şəraitində geosistemlərin təbii ehtiyat potensialının qiymətləndirilməsi və səmərəli istifadə” mövzusunda Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Azərbaycan coğrafiya cəmiyyətinin əsərləri, XVIII cild (03 aprel 2013), Bakı: 2013, səh. 324-326

4. Fakültativ məşğələlər ekoloji tərbiyənin aşılınmasının vasitəsi kimi / Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu. Ümummilli lider Heydər Əliyevin 90 illiyinə həsr olunmuş “Müasir təlim metodları və yeni pedaqoji texnologiyanın təlim-tərbiyə prosesində tətbiqi” mövzusunda həsr edilmiş Respublika elmi-praktik konfransının materialları (03 may 2013). Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu, səh.174-179

5. Coğrafiyadan fakültativ məşğələlərdə ekoloji tərbiyənin aşkarlanması // Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Xəbərləri, 2013, №2 (28), səh.138-141

6. Fiziki coğrafiyanın tədrisində təbiəti mühafizə məsələlərinin öyrədilməsi / Naxçıvan Dövlət Universiteti. “Regional inkişaf və böyük mədəniyyət: mənşə, harmoniya və tipologiya” mövzusunda həsr edilmiş Beynəlxalq elmi-praktik konfransının materialları (25-26 oktyabr 2013). Naxçıvan: Qeyrət, 2013, səh. 99

7. Fiziki coğrafiyanın tədrisində kosmik materiallardan istifadə // Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Xəbərləri, 2013, №1 (28), səh. 58-61

8. Coğrafiyadan sinifdən xaric diyarşünaslıq işləri mənəvi tərbiyənin vasitəsi kimi / Azərbaycan Respublikasının Təhsil Problemləri İnstitutu, Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu. “Tədris prosesinin təkmilləşdirilməsinin pedaqoji-psixoloji problemləri” mövzusunda Beynəlxalq elmi

konfransın materialları (6 dekabr 2013). Bakı: Mütərcim, 2013, səh. 173-174

9. Yeniyyətmələrdə təbiəti mühafizə tərbiyəsi / Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu. Ümummilli lider Heydər Əliyevin 92-ci ildönümünə həsr olunmuş “Müasir təlim metodları və yeni pədaqoji texnologiyanın təlim-tərbiyə prosesində tətbiqi” mövzusunda Respublika elmi-praktik konfransının materialları (05 may 2015), Naxçıvan: Məktəb, 2015, səh.139-140

10. Coğrafiyanın tədrisi prosesində şagirdlərin ekoloji tərbiyəsinin təşəkkülü // Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutunun Elmi əsərləri, 2016, səh.188-191

11. Yeniyyətmələrdə təbiəti mühafizə fəaliyyətinin təşkili / Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu. Ümummilli lider Heydər Əliyevin 93 illiyinə həsr olunmuş “Müasir təlim metodları və yeni pədaqoji texnologiyanın təlim-tərbiyə prosesində tətbiqi” mövzusunda həsr edilmiş Respublika elmi-praktik konfransının materialları (04 may 2016), Naxçıvan: Məktəb, 2016, səh. 98-100

12. Ekoloji problem yaradan ətraf mühit amillərinin tədrisinə dair // Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun Elmi əsərləri 2017, №1, səh. 66-68

13. Coğrafiyanın tədrisi prosesində ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi məsələləri / Gəncə Dövlət Universiteti. Ümummilli lider Heydər Əliyevin 94-cü ildönümünə həsr olunmuş “Müasir təbiət elmlərinin aktual problemləri” mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransının materialları (04-05 may 2017), Gəncə, 2017, səh. 313-315

14. Активность охраны окружающей среды в формировании экологической культуры у подростков / “Перспективы развития науки и образования” сборник научных трудов по материалам XVIII Международной научно-практической конференции (г.Москва 30 июня 2017), Москва: 2017, стр. 31-36

15. Пути и возможности организации у подростков деятельности охраны природы в преподавании географии // Известия высших учебных заведений поволжский регион. Гуманитарные науки. Пензенского Государственного Университета. Пенза: 2017, № (41), стр.150-160

16. Ekoloji biliklərin inkişafında coğrafiya elminin rolu / Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyəti, AMEA akad. H.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu, Lənkəran Dövlət Universiteti. Görkəmli coğrafiyaşünas alim, akademik H.Ə.Əliyevin anadan olmasının 110 illiyinə həsr olunmuş “İnsan və ətraf mühit münasibətləri” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: Avropa, 2017, səh. 160-162

Эльнара Ясин гызы Сеидова

**«СИСТЕМА ОРГАНИЗАЦИИ РАБОТЫ ПО
ПРИРОДООХРАНИТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПОДРОСТКОВ В
ПРЕПОДАВАНИИ ГЕОГРАФИИ»
РЕЗЮМЕ**

Диссертационная работа на тему: **«Система организации работы по природоохранительной деятельности подростков в преподавании географии»** состоит из двух глав, включающих семь подразделов.

Первая глава называется **«Сущность и содержание природоохранительной деятельности подростков на уроках географии»** и включает в себя три подраздела.

В первом подразделе (**«Сущность проблемы»**) первой главы диссертационной работы раскрывается сущность проблемы для повышения природоохранительной деятельности учащихся, с этой целью устанавливаются основные исследовательские направления. Обосновывается мысль, что основу этих направлений составляют законы и распоряжения, принятые нашим государством.

Второй подраздел называется **«Постановка проблемы в научной, педагогической и методической литературе»**. Здесь к исследованию привлечена постановка проблемы сначала в этнопедагогической науке, а затем в учебниках, рассмотрена народная педагогика, выявлены учебно-воспитательные материалы, собранные людьми в области природоохранения, и проведено сравнение их применения в сегодняшней учебно-воспитательной системе.

В третьем подразделе, названном **«Постановка проблемы в школьном опыте»**, исследование проведено по двум направлениям: по городским и сельским школам. С этой целью прослушаны уроки, проведены собеседования с учителями и учениками. Стало известно, что в вопросах природоохранения преимущество составляет привязанность к природе.

В четвертом подразделе, названном **«Педагогические, психологические и методические основы проблемы»**, исследованы и систематизированы педагогические, психологические и методические основы в процессе активизации подготовки природоохранительной деятельности учащихся. Было установлено, что наряду с наличием педагогических потребностей привлечения учащихся к природоохранению, существуют и его общепедагогические, общедидактические принципы, методы и средства. В результате исследовательской работы эти принципы выяснены и систематизированы.

Вторая глава диссертационной работы, названная **«Методика организации природоохранительной деятельности подростков на уроках географии и на факультативных занятиях»**, состоит из трех подразделов. В первом подразделе, названном **«Методика организации природоохранительной деятельности подростков на уроках географии»**, подчеркивается,

что без применения новых учебных методов трудно осуществить эту работу.

Во втором подразделе (**«Технологии и методические направления подростков к природоохранительной деятельности в учебном процессе»**) второй главы исследованы все принятые директивные документы и постановления, связанные с образовательной реформой, которые ставят перед учителями огромные задачи. В соответствии с этими задачами подготовлены и систематизированы учебные технологии, направляющие учеников к природоохранению.

Третий подраздел второй главы называется **«Методика направления природоохранительной деятельности подростков на факультативных занятиях по географии»**, где указываются методические пути повышения данной деятельности учащихся. В систематизации учтен тот факт, что коэффициент полезности данной работы может повышаться только тогда, если в вопросах природоохранения высшие организации сблизятся со школой и в ряде вопросов будут взаимодействовать с ней.

Отмеченные вопросы проверены в психологическом, педагогическом и методическом аспектах, анализированы и подтверждена результатами опытов.

Диссертационная работа завершается заключением и списком использованной литературы.

Elnara Yasin gizi Seyidova

**“THE SYSTEM OF THE MEASURES TAKEN BY THE TEENAGERS ON ENVIRONMENTAL PROTECTION IN THE TEACHING PROCESS OF GEOGRAPHY”
SUMMARY**

The Dissertation work named “The system of the measures taken by the teenagers on environmental protection in the teaching process of geography” consists of two chapters, 7 semi chapters.

The first chapter is called “the essence and the content of teenagers’ activities on environmental protection in geography lessons” and consists of three semi chapters.

In the first subtitle of first chapter of the dissertation work named “The content of the problem” the content of the problem for increasing of the students’ activities on environmental protection are explained. The main research directions for this issue are given. The fundamental of these directions is the norms and resolutions adopted by our republic.

The second semi chapter is named “The posing of the problem in scientific, pedagogical and methodical literatures.” For this purpose the posing of the problem has been engaged in research firstly etnopedagogically, then in manuals. In this section folk pedagogy has been investigated, people’s education problems on environmental protection has been revealed, and it has been compared with its implementation to today’s education system.

In the third semi chapter named “The statement of the problem on school experience” the problem are investigated on two directions: village and city schools. For this purpose the lectures have been attended and the teachers and students have been interviewed. It has been known that to be close to the nature predominates in the problems on environmental protection.

In the 4th semi chapter named “Pedagogical, psychological and methodical fundamentals of the problem” certain pedagogical, psychological and methodical fundamentals in the students’ preparing and activating process for environmental protection are implemented and systematized. It has been determined that like pedagogical requirements for involving students to environmental protection process, it has common pedagogical and common didactic principals, methods and means. In the result of research work these principals has been clarified and systematized.

The second chapter named “Organization and methodology of teenagers’ activities on environmental protection in geography lessons and facultative trainings” contains three semi chapters. It is noted that in the first semi chapter named “Organization and methodology of teenagers’ activities on environmental protection in geography lessons” it is very difficult to organize this work without new education methods.

The semi chapter named "The technologies and methodical methods of leading to the environmental protection in geography" of the second chapter we analyzed the directive documents and all the decisions on education reforms and found out that the teacher have important duties in this field. According to this type of duties education programs leading the students to the environmental protection have been worked up and systematized. The methodical ways of increasing the students' such kind of activities have been noted in the second semi chapter of the second chapter named "Organization and methodology of teenagers' activities on environmental protection in geography lessons and facultative trainings". In the process of systematizing it was taken to consideration that in order to get positive results official state institutions should help the schools in the process of environmental protection and even work together with the schools in some issues.

The noted problems have been investigated and analyzed on the pedagogical, psychological and methodical aspect and have been proved according to the result of experiences.

The dissertation work is summarized with result and references.

Çapa imzalanmış 15.05.2018.
Formatı 60X90 1/16 “Tayms” qarnituru.
Ofset çap üsulu. Ofset kağızı. Həcmi 1.5 ç.v.
Sifariş № 364 Tiraj 100 nüsxə.

Naxçıvan şəhəri, Təbriz küçəsi, 1

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
НАХЧЫВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

ЭЛЬНАРА ЯСИН ГЫЗЫ СЕИДОВА

**СИСТЕМА ОРГАНИЗАЦИИ РАБОТЫ ПО
ПРИРОДООХРАНИТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПОДРОСТКОВ В
ПРЕПОДАВАНИИ ГЕОГРАФИИ**

5801.01-Теория и методика обучения и воспитания
(методика преподавания географии)

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по педагогике

НАХЧЫВАН - 2018